

TEFSİRDE MUKÂTİL İBN SÜLEYMAN
VE
ESERLERİ

Prof. Dr. İsmail CERRAHOĞLU

Hicri ikinci asrın ortalarında hakkındaki dedikodularla şöhret kazanmış olan Ebu'l-Hasan Mukâtil b. Süleymân el-Ezdî el-Horasânî el-Belhî meşhûr müfessirlerden biridir. Belh'de doğmuş, Merv, Bağdat ve Basrada ilim tahsil etmiş ve oralarda tedriste bulunmuştur. Basrada 150/767 senesinde ölmüştür. Kendisinin Benû Esed mevlâlarından biri olduğu söylenir. Bazıları onu Mukatil b. Cevâldûz veya Davâldûz ismiyle zikrederler¹. Çeşitli biyografik eserlerde Hadis ilmi ve siyasi fikirleri yönünden epeyce tenkide uğrayan Mukâtil, Tefsir ilmi yönünden herkesce kabul edilmiş bir şahsiyyet olarak karşımıza çıkacaktır. Hayatı hakkında kronolojik geniş bir bilgiye sahip olmamakla beraber, gerek muâsırlarının gerekse daha sonra gelen âlimlerin, tefsir, hadis ve siyasi fikirleri hakkında, Mukâtil hakkında söylediklerini, elimizde mevcûd eserleriyle de karşılaştırmak suretiyle, onun tefsir ilmindeki yerini ve ilmî şahsiyyetini ortaya çıkarmaya çalışacağız.

Her zaman ve her devirde bir şahıs hakkında müsbet görüşlerin yanında menfi görüşler de yer alabilir. Muhtelif şahısların aynı kimse hakkında verdikleri değer hükümleri, o şahsın onlara karşı olan durum ve davranışları ile yakından alakadardır. Şahıslar hakkında değer hükümü verirken, sadece muhtelif kimselerin o şahıs hakkında söylediklerine itibar edilmemelidir. Eğer değerlendirmeyi sadece bu denilenler üzerinden yapacak olursak, çok büyük hatalara düşeceğimiz aşîkardır. Şa-

1 İbn Haecr, bu lakabın Mukâtilin babasına âit olduğunu söylerken (bkz. Lisânu'l-Mizân, Haydarabât 1331, VI.82-83; Muntahab fi'l-Kâmil fi Ma'rifeti'l-Duâfâ, Zahirîyye nüshası 399b; ed-Dâvûdî, Tabakatu'l-Müfessirin, Mısır 1392/1972, II.330); ez-Zebcî ise, Mukâtil b. Davâldûz'un, Mukâtil b. Hayyân olduğunu kaydeder (bkz. Târihu'l-İslâm, Mısır 1367, VI.132.)

hıslar hakkında en iyi değerlendirmeye, şayet varsa, bizzat şahsın eserini tetkik etmekle mümkün olacaktır. Başkalarının verdikleri değer hükümlerini, eserinde olup olmadığını araştırmakla o şahsın hakikî değerini ortaya çıkarmış oluruz.

Kaynaklar onun siyasi bakımdan Zeydiyye fırkasına, kelâm yönünden yetişmesi itibariyle de Mürcie'ye mensûb olduğunu kaydederler¹. Yine bütün kaynaklar onun son derece teşbih (Allahı mevcûd varlıklara benzetme) taraftarı olduğunu zikrederler. Massignon ise "o, hukuken Zeydi, akide yönünden ise aşırı derecede Cehme hasım idi" demektedir². Zikrettiğimiz şu cümleler karşımıza çok bilinmiyenli problemler çıkarmaktadır. Mukâtil bunlardan hangisidir. Bu hususu eserleriyle karşılaştırıp makalemizin sonunda bir neticeye varmaya çalışacağız.

Mukâtil b. Süleymân hakkında müsbet ve menfi haberler pek çoktur. Aleyhinde olanlar, bilhassa onun hadisinde şayanı itimad bir şahıs olmadığı üzerinde durmaktadırlar. Onun haberleri el-Buhârî ve en-Nesâî tarafından kabul edilmemektedir.³ Vekî' b.el-Cerrâh (Ö.197/812) "biz Mukâtile mülâki olduk, lâkin o yalancı idi, ondan hiç bir şey yazmadık" demektedir⁴. Hârîce b. Mus'ab da "Cehm ile Mukâtil bizim indimizde fâsık ve fâcir idiler" derken⁵, Yahya b. Ma'in (Ö.233/847) onun sika olmadığını söyler⁶. ez-Zehbî, el-Abbâs b. Mus'ab'ın Merv tarihinde "Mukâtil isnadı zabtetmezdi, Merv câmiinde kissalar anlatırdı. Cehm geldi ve Mukâtil ile aynı celsede bulundu. Ve aralarında asabiyet hâsil oldu. Herbiri diğerini nakzeden birer kitab yazdılar", dediğini nakleder⁷. en-Nesâî, Mutâtil yalan söylerdi⁸, İbrâhim b. Yakûb el-Cuzücânî,

1 İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, Mısır (Matbaatu'r-Rahmaniyye), s. 253; İslâm Ansiklopedisi, VIII.567-568.

2 Louis Massignon, Recueil de textes inédits concernant l'histoire de la mystique en pays d'İslâm, Paris 1929, p.194.

3 Recueil, p.164.

4 İbn Ebî Hâtîm, el-Cerh ve't-Ta'dîl, Haydarabât 1371/1952, IV.354.; el-Hatib el-Bağdâdî, Târihu Bağdat, Mısır 1349/1931, XIII.168; ez-Zehbî, Mizânu'l-İ'tidâl, Mısır 1382/1963, IV.173; İbn Hacer, Tehzibu't-Tehzib, Haydarabât 1325, X.282; İbn Hallikân, Vefeyâtu'l-A'yân, el-Kâhire 1367, IV.342; en-Nevevî, Tehzibu'l-Esmâ ve'l-Lugât, Mısır (Müniriyye tab'ı) II, 111.

5 Tehzib, X.281; Târihu Bağdat, XIII.164.

6 el-Cerh, IV, 355; Târihu Bağdat, XIII.168; Tehzib, X.283; Vefeyat, IV.342, Tehzibu'l-Esmâ, II, 111.

7 Tehzib, X.280; Mizânu'l-İ'tidâl, IV.173.

8 Mizân, IV.173; Tehzib, X.284.

onun cesûr bir yalancı (deccal) olduğunu¹, İbn Hibbân ise, o onların kitaplarına uygun olan Kur'ân ilimlerini nasâra ve yahudilerden sorardı. O, Allah'ı mahlukata benzetirdi, hadiste de yalan söyledir² dediği nakledilir. İshâk b. İbrâhim el-Hanzelî "Horasandan üç kişi çıkarttım. Onların dünyada yalan ve bid'at bakımından bir benzerleri yoktur. Onlar da Cehm, Mukâtil ve Omer b. Subh'dur"³. Abdu's-Samed b. Abdi'l-Vâris, Mukâtil b. Süleymân bize geldi, Bize Atâ'dan hadisler rivayet etti, sonra aynı hadisleri ed-Dalhâktan ve daha sonra da Amr b. Şuayb'den rivayet etti. Bizler ona, bu hadisleri hangisinden işittin diye sorduk. Cevap olarak, hepsini onlardan işittim dedi. Daha sonra da vallahi hangisinden işittiğimi bilemiyorum dedi" demektedir⁴. Ahmet b. Seyyâr el-Mervezî, Mukâtil hakkında şöyle söylemektedir: "O metrûku'l-Hadislikle ve Metrûku'l-Kavl ile müttehmdir. Zikri helâl olmayan sıfatlar hakkında konuşurdu."⁵

İshâk b. İbrahimden rivayetle, Hârice, Mukâtîle uğradığında, o, insanlara hadis rivayet ediyordu. Kelbiyi kastederek Ebu'n-Nadr bize söyledi dedi. Sonra ona Kelbî ile birlikte uğradık. Kelbî, Allah'a yemin ederim ki asla böyle bir şey rivayet etmedim. Sonra Mukâtîle dönerek ya Ebu'l-Hasen ben Ebu'n-Nadr'im ben bu haberi asla sana rivayet etmedim, dedi. Bunun üzerine Mukâtil, sus ya Ebu'n-Nadr, hadisin süslenmesi bize âittir, hemen ancak o insanlardan birinden nakledilmiştir, dedi⁶. Amr b. Ali, O metrûku'l-hadistir ve yalancıdır, der⁷. İbn Sa'd da, hadis eshabı ondan sakınırlar ve onu münker gördüklerini söyler⁸. el-Buhârî, O münkerü'l-hadistir, onun hakkında susulduğunu⁹, Abdurrahman b. el-Hakem ise, O kass idi, insanlar hadisini terkettiğini zikreder¹⁰. Ebû Hâtim onun hakkında metrûkü'l-hadis derken¹¹, en-Nesâî, Hazreti Peygamber hakkında hadis uyduran marûf yalancıların dört

1 Tarihu Bağdat, XIII.165; Tenzib, X.283; Mizân, IV.173; Vefeyât, IV.342.

2 Mizân, IV.175; Tehzib, X.284; Vefeyât, IV.343.

3 Tarihu Bağdat, XIII.164; Tehzib, X.281.

4 Tenzib, X.282; Târihu Bağdat, XIII.167.

5 Târihu Bağdat, XIII.163; Tehzib, X.282; Vefeyât, IV.342.

6 Târihu Bağdat, XIII.163-164; Tehzib, X.282-283.

7 Tehzib, X.283.; Târihu Bağdat, XIII.169.

8 İbn Sa'd, Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebir, Beyrût 1380/1960, VII.373; Tehzib, X.283.

9 Tehzib, X.283; Târihu Bağdat, XIII.169; Muntahab fi'l-Kâmil, 399b.

10 el-Cerh, IV, 355; Tehzib, X.283.

11 el-Cerh, IV, 355; Tehzib, X.284; Tehzibu'l-Esmâ, II, 111; Vefeyât, IV.342.

tane olduğunu söyler. Medinede İbrahim b. Ebi Yahya, Horasanda Mukatil, Şam'da Muhammed b. Said el-Maslûb, Bağdat'ta Vâkîdî' idi. İbn Adıyy, onun ekseri hadisine tâbi olunmaz, fakat marûf ve sikattan olan şahıslar ondan hadis rivayet ettiler, zayıflığına rağmen hadisi yazılır, demektir². el-İcî onu metrûkü'l-hadis olarak görürken³, el-Halîlî, Mukâtîlin tefsir ehli indinde yerinin büyük olduğunu, fakat rivayet hususunda zayıf bulunduğunu söyler⁴. ez-Zehabî, müfessir Mukatil b. Süleyman metrûkü'l-hadistir, tecsimle şâibelidir. Bununla beraber kendisi ilim mercî'dir, tefsir ilminde bir denizdi, demektir⁵. Kemâlud-dîn ed-Demîrî de, âlimlerden bazıları onu sika bazıları da yalancı saydılar ve hadisini terkettiler. Denildi ki, o, rivayeti helâl olmayan sıfatlar hakkında konuşuyordu ve yine denildi ki o, Kur'ân ilmini yahudilerden ve hristiyanlardan, kitaplarına uygun şekilde alırdı. Müşebbiheden idi şeklindeki nakilleri zikrettikten sonra, bunların sıhhatına inanamıyorum demektir⁶.

Yakût er-rûmî, et-Taberîden bahsederken, tefsirine Muhammed b. Sâib el-Kelbî, Mukâtîl b. Süleymân, Muhammed b. Omcr el-Vâkîdî'den hiç bir şey almadı. Zira bu şahıslar et-Taberî indinde zanlı idiler dedikten sonra, en iyisini Allah bilir tabirini kullanmayı da ilhâm etmez⁷. İshâk b. İbrâhim, Ebû Hanifenin şöyle dediğini işitir" bize doğudan iki habîs görüş, geldi, Cehmin muattilası, Mukâtîlin müşebbihesi"⁸. Ebû Yusuf'da, Horasan'da iki sınıf vardır ki, yeryüzünde o iki sınıftan daha buğzedilen yoktur. Onlar da el-Mukâtîliyye ve el-Cehmiyyedir, demektir⁹. Mâlike ulaşan bir habere göre, Mukâtîle biri gelmiş, ashâbı Kehfin köpeğinin rengini sormuş, o da, ona o köpek muhtelif renklerdeymişti. Sonra sorana eğer böyle demiş olsaydın kimse seni reddedemezdi, der. Nuaym b. Hammâd, Mukatîlin ilk zâhir olan yalanının bu olduğunu söyler¹⁰. Ebû Hanifeye, Cehm ve Mukâtîl indinde nasıldır

1 Târihu Bağdat, XIII.168; Tehzib, X.284; Vefeyât, IV.342.

2 Mizân, IV.175; Tehzib, X.284.

3 Tehzib, X.284.

4 Aynı yer.

5 ez-Zehabî, Tezkiretu'l-Huffâz, Haydarabât 1375/1955, I.174.

6 ed-Demîrî, Hayâtu'l-Hayavân, Mısır 1321, I.298.

7 Yakût er-Rûmî, Mu'cemu'l-Udebâ, Mısır 1923 (Murgoliouth neşri), VI.441.

8 Târihu Bağdat, XIII.164; Tehzib, X.281.

9 Aynı yer, aynı yer.

10 Târihu Bağdat, XIII.165; Tehzib, X.282.

diye sorulduğunda "her ikisi de müfrittir. Cehm teşbili nefiyde ifrâta gitti ve o hiç bir şeydir demeğe kadar vardı. Mukâtil de Allah'ı mahlu-kâta benzetmekte ifrâta gitti" demiştir¹. Harûn b. Ubeydullâh Babasından naklen, el-Mehdî, Mukâtîli kastederek, şu benim için ne der dediğince, eğer istersen Abbas hakkında senin için hadis uydurur" dediğini söyler². Ebû Dâvûd, hadisinin terk olduğunu³, Zekerriyya b. Yahya es-Sâcî de onun yalancı ve metrûkü'l-hadis olduğunu kaydeder⁴.

Louis Massignon, bu zat tefsirdeki metodunda bir otorite olmuştur. Eş-Şâfii gibi bir şahsiyyet onu teyit etmiştir. Mücâhid ve ed-Dahhâk vasıtasıyla İbn Abbas'ın talebesi olan Mukâtil Yahudî ve Hristiyan kaynaklarına müracâat etmeye cesaret edebilmiştir. Kur'ândaki Kitâbı Mukaddes tefsirlerinin salih kaidelerini formüle eden ilk şahıs olarak karşımıza çıkar, demektir⁵. Régis Blachère'de, Mukâtilin tefsiri hakkında, sanki o İbn Abbas ekolünün öğretimini ve onun olduğu bilinen metinlerini devam ettiriyordu"⁶. Ahmet Emin, insanların bilmedikleri şeyleri sormayı sevdiğini söyledikten sonra, tefsirde bu gibi haberleri İbn Abbas'dan rivayetle, İkrime, Mücâhid ve Mukâtil b. Süleyman rivayet ediyorlardı, demektir⁷. Goldziher'de, onun tefsir ilminin, Yahudî ve hristiyanlardan geldiğini ve onların kitablarından uygun olanları almış olduğunu söyler⁸.

Buraya kadar genellikle aleyhinde olan haberleri kaydettik, biraz da lehinde olan haberleri serdetmeye çalışalım. Hemen şunu söyleyelim ki, bütün biyografik ve bibliyografik eser sahipleri, Mukâtilin tefsir sahasında bir otorite olduğunda ve onun bir tefsiri bulunduğu ittifak halindedirler⁹. Hatib el-Bağdâdî, Mukâtilin tefsirde marifet sahibi ol-

1 Târihu Bağdât, XIII.166; Mizân, IV.173; Tehzib, X.281.

2 Târihu Bağdât, XIII.167.

3 Aynı eser, XIII.169.

4 Aynı yer.

5 Recueil, p.194.

6 R.Blachere, Introduction au Coran, Paris 1959, p.214.

7 Ahmet Emin, Zuhru'l-İslâm, 1952, II.38.

8 Goldziher, Mezâhibu't-Tefsiri'l-İslâmî, Mısır 1374/1955, s.75.

9 Tehzibu'l-Esmâ, II, 111; Hayatu'l-Hayavân, I.297; Tabakâtu'l-Müfessirin, II.330; el-Cerh, IV, 354; Târihu Bağdât, XIII.160-169; Recueil, p.194, İslam-Ansiklopedisi VIII.567; Mizân, IV, 173, Tabakâtu b.Sa'd, VII.373; Tehzib, X.279-285; Fihrist, s.253-254; Vefeyât IV. 341-343; Mezâhib, s.75-77; Introduction au Coran, p.214.; Şemsüddin Sâmî, Kamusu'l-A'lâm, İstanbul 1316, VI.4369; Omer Rıza Kahlale, Mu'cemu'l-Müellifin, Dumaşk 1960, XII. 316, Hayruddin ez-Zrikli, el-A'lâm, ikinci tab'i, VIII.206; İbnu'l-İmâd el-Hanbelî, Şezerâtu'z-Zehel, Kâhire, 1350, I.227; Abdu'l-Kâhir el-Bağdadi, el-Farku beyne'l-Firak, Mısır 1367/1948, s.139.; Bağdath İsmail Paşa, Hediyyetu'l-Ârifin, Esmâu'l-Müellifin, İstanbul 1951-1955, II.470. Kâtib Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, İstanbul 1941-1943, I.459.

duğu söylenir, fakat hadiste böyle değildir, demektir¹. Şu'be daima Mukâtîli hayırla yadeder². Ahmet b. Hanbele, Mukâtîlden sorulduğunda, onun kitabları vardır, onları ben ancak Kur'ân ilmi hakkında uygun görürüm, der³. Bu ifadeden anlaşılıyor ki Ahmet b. Hanbel onun tefsir yönünü kabul etmektedir. Ebu'l-Hâris el-Cûzucânî, imam eş-Şâfii'den naklen bütün insanlar şu üç kimsenin iyâlidir. Tefsir de Mukâtîl, şiirde Züheyr b. Ebî Sülmâ, kelâmda Ebû Hanife"⁴. Mis'ar, Hammâd b. Amr'a, Mukâtîli kastederek, şu adamı nasıl bilirsin dediğinde, onun ilmi bana gelmemiş olsaydı onu bilemezdim dediğini Süfyân işitir⁵. Ali b. Huseyn el-Vâkıd, bir adam Mukâtîlin tefsirinden bir cüzle Abdullaha geldi, Abdullah onu aldı. Bir müddet sonra ona ya Ebâ Abdirrahman onu nasıl buldun denilince, eğer onun isnadı olsaydı, ilimden birşeyler olabilirdi, dediğini nakleder⁶. Demek ki tefsiri bizatihi beğenilmekte, isnadın bulunmaması bakımından tenkid edilmektedir. Abbâd b. Kesir, Yahyâ b. Şibl'e Mukâtîlden seni men eden nedir diye sorduğumda, helde ehlinin onu kerih gördüğünü söyledim. Bunun üzerine bana, onu kerih görmesinler, Allah'ın Kitabını ondan daha iyi bilen kalmadı, demiştir⁷. Nuaym b. Hammad, Mukâtîlin kitabını Süfyân b. Uyeynenin yanında gördüm. Ona, tefsirde Mukâtîlden mi rivayet ediyorsun dediğimde, hayır, ondan yardım ve delil taleb ediyorum, diye cevap verdiğini nakleder⁸. Merv ehlinden olan Abdülmecid, Mukâtîl b. Hayyândan, sen mi yoksa Mukâtîl b. Süleyman mı daha âlim diye sorar. Cevap olarak, Mukâtîlin ilmini hiç kimsede bulmadığımı, sanki onun derin bir deniz olduğunu söyler⁹. el-Kâsım b. Ahmet es-Saffâr, İbrâhim el-Harbî benden Mukâtîlin kitabını alır ve ona bakardı. Bir gün ona ey Ebû İshâk insanların Mukâtîli kötulemelerinin sebebi nedir diye sordum. Sebebin, Mukâtîle hased etmeleri olduğunu söyledi¹⁰. Yine İbrahim, Mukâtîl tefsiri, insanlara cem etti ve onlara sema'sız olarak

1 Târihu Bağdat, XIII.160.

2 Târihu Bağdat, XIII.161; Tehzib, X.279; Vefyât, IV.342.

3 Târihu Bağdat, XIII.161; el-Cerh, IV.355; Vefyât, IV.342.

4 Târihu Bağdat, XIII.161; Hayâtü'l-Hayavan, I.297; Tabakâtu'l-Müfessirin II.331; Şezerâtu'z-Zehab, I.227; Mizân IV.173; Tehzib, X.279; Vefyât, IV.341, Recueil, p.194.

5 Târihu Bağdat, XIII.161, .

6 Aynı eser.

7 Târihu Bağdat, XIII.162; Tehzib, X.280.

8 Aynı eserler.

9 Târihu Bağdat, XIII.162; Mizân, IV.173; Tehzib, X.279.

10 Târihu Bağdat, XIII.162-163, Tehzib, X.280.

tefsir etti. Eğer bir kimse Ma'merin tefsirini katâde'den ve Şeybâ'ninkini de Katâde'den cem ederse, onun üzerine en güzel tefsiri yapmış olur dedi. Aynı zamanda İbrahim, tefsirine ondan birşey ithal etmediğini söyler ve el-Kelbî'nin tefsiri ile Mukatilinkini müsavî görür¹. İbnu'l-Muhârek'e, Mukâtilden sorulduğunda, eğer Mukâtil sika olsaydı tefsiri ne güzel olurdu, demiştir. Başka bir rivayette, eğer onun tefsirinde isnad olsaydı, tefsirinden başka bir şeye bakmaya lüzûm kalmazdı, demektedir². İbn Hallikân, Mukâtilden bahsederken "Allah'ın Kitabının meşhûr müfessirlerinden idi. Onun meşhur bir tefsiri vardır. O şerefi yüce olan âlimlerdendi, Allah ondan râzı olsun, şeklinde dua eder³. Mehdî ise onun ilminin genişliğine hayret eder⁴. es-Suyutî de, Mukâtil tâbiinden kibâr kişilere ulaştı dedikten sonra, eş-Şâfiinin, Mukâtilin tefsirini sahih gördüğüne işaret eder. Yine es-Suyûtî, İbn Adıyy'den naklen Mukatilin tefsirinin, el-Kelbîninkinden sonra geldiğini, el-Kelbînin, Mukatile tercih edildiğini söyler ve sebebini de şöyle izah eder. Çünkü Mukâtil aşağı kötü bir mezhebe sâlik idi, der⁵.

Buraya kadar hiç bir değer hükmü vermeksizin, Mukâtil b. Süleymanın leh ve aleyhindeki haberleri naklettik. Aleyhindeki haberlerin hemen hemen hepsi onun usûlü hadis yönünden isnada ehemmiyet vermediği, hattâ iki raviyi bir birine karıştırdığı, ehli sünnetce iyi olarak tanınmayan mücessime mezhebine sâlik oluşu gibi sebeplerden tenkid edildiği görülür. Hattâ lehinde olan haberlerde bile, tefsirinde isnad olsaydı ne güzel olurdu şeklindeki sözler, yine hadis yönündeki ihmalkârlığına hamlolunur. Bu tenkidler onun, ilk devirlerde cârî olan isnada kâfi derecede ehemmiyet vermemesinden ileri geldiği anlaşılmaktadır. Herşeyi kendisinin bildiği iddiasında bulunması, kendisine gülünç sualler sorulmasına sebep olmuş ve onlara vermeye çalıştığı cevaplarla değerini düşürmüştür. Meselâ, o. Merv, Mekke, Bağdat ve Hattâ Beyrut gibi şehirlerde mescide oturur, kendisine arşın haricinde sualler sorulmasını ister. Bunun üzerine, Hac'da Âdem Peygamberi kim traş etti, sineğin yaratılışının hikmeti nedir, karıncanın barsaklarının önde mi

1 Târihu Bağdat, XIII.163, Tenzib, X.281.

2 Târihu Bağdât, XIII.163, Tehzib, X.279-280, Mizan IV.173, Vefeyât, IV.342. (diğer bir rivayette İbnul Muhârek onun hadisini terketmiştir) Bkz. Sünen u't-Tirmizi, Mısır 1385/1965. V, 740.

3 Vefeyât. IV.341.

4 Tehzib, X.285.

5 es-Suyûtî, el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân, el-Kâhire (Matbaatu'l-Hicâzi), II.189.

arkada mı olduğu, iki ninenin mirası meselesi gibi acâib sualler sorulmuş, bunlara tatmin edici cevaplar verememiş, bu sebehten dolayı Beyrutta bir gece zor kalabilmiş, hemen ertesi sabah Bağdata dönmek mecburiyetinde kalmıştı.¹

Şimdi biraz da Mukâtilin eserleri üzerinde duralım. Onlardaki orijinal yönleri ortaya çıkarmaya çalışıp, bazı karşılaştırmalar yaparak, Mukâtilin tefsirdeki değerini ortaya koymağa çalışalım. Kaynaklar, Mukâtilin nisbeten çok miktarda eser yazdığını bizlere nakletmektedirler. Fakat bu eserlerin pek çoğu bugün elimizde mevcûd değildir. İbnu'n-Nedim Fihristinde² Mukâtilin şu eserlerini zikretmektedir. Kitâbu't-Tefsiri'l-Kebîr, Kitâbu'n-Nâsîh ve'l-Mensûh, Kitâbu Tefsiri'l-Hamsi Mi'ye Âye, Kitâbu'l-Kıraât, Kitabu Müteşâbihi'l-Kur'ân, Kitâbu Nevâdiri't-Tefsîr, Kitâbu'l-Vücûh ve'n-Nezâir, Kitâbu'l-Cevâbât fi'l-Kur'ân, Kitâbu'r-Redd ale'l-Kaderiyye, Kitâbu'l-Aksâm ve'l-Lugât, Kitâbu't-Takdim ve't-Te'hîr, Kitâbu'l-Âyât ve'l-Müteşâbihât.

Görüldüğü gibi eserlerinin çoğu tefsire ve arap diline âittir. Bu arada Kaderiyyeye karşı tenkidî bir eseri de vardır. Bu gün bu eserlerden ancak üç tanesine sâhip bulunmaktayız. 1-Kitâbu't-Tefsiri'l-Kebîr³ 2-Kitâbu'l-Vücûh ve'n-Nezâir⁴, 3- Kitâbu Tefsiri'l-Hamsi Mi'e Âye⁵. Brockelmann'ın Arab Edebiyatı Tarihinde⁶ zikrettiği et-Tefsir fi Müteşâbihi'l-Kur'ân veya Sılatu'l-Kelâm adlı eser, Mukâtilin et-Tefsiru'l-Kebiri'nden başkası değildir. Bu hususu Massignon⁷ ve Fuad Sezgin⁸ de teyid etmektedir. Bu üç eserin muhtevalarına geçmeden önce, Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ahmet el-Malatî (Ö.377/987) "Kitâbu't-Tenbih ve'

1 Bu haberler için bkz.Mizân, IV.174; Tehzib, X.283; Vefeyât, IV.341-342; Tehzibu'l-Esmâ, II,111; Hayâtu'l-Hayavân, I.297; Şezerâtu'z-Zehab, I.227; el-Cerh, IV,355; Târihu Bağdat, XIII.160, 163; Muntahab fi'l-Kâmil, 399b.

2 Fihrist, s.253-254; Tabakâtu'l-Müfessirin, II.331; Keşfu'z-Zunûn, I.459, II.1469, II.2001; Esmâu'l-Müellifin, II.470.

3 Bu tefsirin bulunduğu yerler için bkz.İstanbul, Hamidiyye 58, Feyzullah ef.79, Köprülü 143, Serez 245, Hasan Hüsnî 17, Saray Ahmet III.74, Saray Emenet 565; Bursa, H.Çelebi 27.

4 Bayazit 561; Saray Emanet 2050.

5 British Museum, Or.6333.

6 Brockelmann, Carl, Geschichte der Arabischen Litteratur, Leiden 1937-1942, Suppl. I.332.

7 Recueil, p.194.

8 Fuad Sezgin, Geschichte des Arabischen Schrifttums, Leiden 1967, I.36.

Redd ala Ehli'l-Ehvâi ve'l-Bida"¹ adlı eserinde, Zındıkların Allaha iftira mahiyetinde olan Kur'ân âyetlerinin bazısının bazısını nakzedişi görüşlerini reddetmek için, sika râvilerin Mukâtil b. Süleymandan rivayet ettikleri haberleri² inceleyelim. Mukâtil, zındıkların şüphe ettikleri âyetler üzerinde durarak, cahiller burada bir tenâküz olduğunu görürler, halbuki havass tefsirinde bir tenâküz bahis konusu değildir, diyerek âyetleri izah etmeye çalışır. Biz, pek çok örnekler arasından bir tanesini vermekle iktifa edeceğiz. el-Enâm sûresinin 103. âyeti "gözler onu görmez, o bütün gözleri görür" ile Kıyâme suresinin 22-23.âyetleri (o gün birtakım yüzler Rablarına bakıp parlayacaktır) âyeti arasında, bazıları cehalet edip bir tenaküz varmış gibi görür, Halbuki muhtelif mevzilerde havas tefsirinde böyle bir tenaküzün olmadığını söyler. "Gözler onu görmez" âyetinde, mahlukât onu dünyada göremez, halbuki (o gün bir takım yüzler Rablarına bakıp parlayacaktır) âyeti ise kıyamet gününde olacak bir hâdisedir. "Nâdıra" nûrla onun beyazlaşp güzelleşmesidir. "Rablarına bakmaları" ise, o günde onlar, karşı karşıya gelip birbirlerine bakarlar. İşte her iki âyetin tefsiri böyledir³, diyerek iki âyet arasında bir tenaküz olmadığını gösterir. el-Malatî, bu tenâküz gibi görülen âyetleri kendi aralarında tasnife tâbi tutarak

(باب تفسیر متشابه صلوات الكلام) (باب فی تفسیر اختلاف المواضع)

(باب تفسیر اشتباه التقديم فی الكلام) gibi bablara ayırmış ve yine Mukâtilden örnekler vermiştir⁴. Yukarıda zikrettiğimiz elde mevcûd üç esriyle karşılaştırıldığında, bu örneklerin hiç birine rastlanılmamıştır. Bu örneklerin, Mukâtilin, Kitâbu Cevâbati'l-Kur'ân, Kitâbu'l-Âyat ve'l-Müteşâbihât, Kitâbu Müteşâbihi'l-Kur'ân, Kitabu Nevâdiru't-Tefsîr adlı eserlerinden alınmış olması kuvvetle muhtemeldir⁵. el-Malatînin aldığı bu örneklerin hiç birinde, isnadlı bir haber bulunmadığı gibi, onun, Zeydî, Mürceî ve Mücessimeden olduğunu gösterecek akîde yönüne âit bir fikre de rastlanmamaktadır. Aksine, Mukâtîli bu örnekleriyle, islâma ve Kur'âna tecavüz etmek isteyen zındıklara

1 el-Malatî, Kitâbu't-Tenbih, İstanbul 1936 (Sven Dederling) s.43-63.

2 et-Tenbih, s.43-44.

3 et-Tenbih, s.48.

4 Aynı eser, s.49-56.

5 et-Tenbihin nâşiri (s.5) de "muhtemel ki bu fasıl Mukâtilin et-Tefsîru'l-Kelbirinden veya Müteşâbihu'l-Kur'ândan nakledilmiştir" demekle, bu örnekleri Mukâtîlin tefsiri ile karşılaştırmadığı anlaşılmaktadır.

karşı savaşılan bir mücâhid rolünde görmekteyiz. Fakat, el-Malatî'nin bu örnekleri Mukâtilin eserlerinden ne miktarda aldığını ve onlar arasında seçmeler yapıp yapmadığını bilemiyoruz.

Fakat, el-Malatî yine aynı eserinin diğer bir bölümünde, Kur'ân'dan aldığı bazı kelimeleri (كل شيء في القرآن) formülünü kullanarak Mukâtilden nakletmektedir¹. Bu kelimelerin hemen hemen hepsi Mukâtilin, et-Tefsiru'l-Kebîrinde bulunmaktadır. Bu da, yukarıdaki örnekler hususunda el-Malatî'ye biraz daha fazla itimad edeceğimizi gösterir. Masignonun "el-Malatî, bu örnekleri, Mukâtilin ya et-Tefsiru'l-Kebîrinden veya daha kuvvetli olarak Tefsiru'l-Hamsi Mi'c Âye adlı eserinden almış olması muhtemeldir"² sözü, onun bu meseleyi iyice tetkik etmediğini ortaya koymaktadır. Halbuki bu örneklerin hepsi et-Tefsiru'l-Kebîrden alınmıştır. Biraz sonra muhtevasını vermeye çalışacağımız Tefsiru'l-Hamsi Mi'ye Âye adlı eserde, isminden de anlaşılacağı üzere ahkâmâ dâir olan âyetler incelenmektedir. Halbuki bu örneklerde ahkâm'dan ziyade Kur'ân âyetleri üzerinde şüpheye düşenlerin vehimlerini red ve Kur'ân'da geçen bazı kelimelerin manalarının izâhı ve açıklanması vardır.

el-Malatî'nin kitabına aldığı bazı kelimeleri, Mukâtilin et-Tefsiru'l-Kebîri ile karşılaştırılmasına âit örnekler vermek uygun olacaktır. Üst kısımda verdiğimiz örnekler el-Malatî'nin "et-Tenbih" adlı eserinden alınmış ve yeri gösterilmiştir. Sağ başa konulan numaralar, aynen alt tarafa da intikal ettirilerek, aynı kelimenin Mukatilin tefsirindeki durumu gösterilmektedir.

et-Tenbih	يعنى	كل شيء في القرآن
S. 57	الشكر لله	« الحمد لله » — 1
S. 59	جورا	« شططا » — 2
et - Tefsiru'l-kebir (Hamidiyye 58)		
3a	يعنى الشكر لله (el - Fatiha 2)	« الحمد لله » — 1
222b	يعنى جورا (el - kehf 14)	« على الله شططا » — 2

1 Bu kelimeler için bkz.et-Tenbih, s.56-63.

2 Recueil, p.194(not 1).

et - Tenbih

	يعنى	كل شئ في القرآن
S. 56	بساطا	3 - « فراشا »
S. 56	علماءهم	4 - « احبارهم »
S. 56	المجاهدين في دينهم	5 - « الرهبان »
S. 56	صاغرا	6 - « خاسنا »
S. 56	تزيين الشيطان	7 - « خطوات الشيطان »
S. 56	لا تحزن	8 - « لا تأس »
S. 57	عدلاً	9 - « قولاً سديداً »
S. 57	جديلتكم وناحيتمكم	10 - « اعملوا على مكانتكم »
S. 57	على جديلته	11 - « يعمل على شاكلته »
S. 57	واذ قال ربك	12 - « واذ تأذن ربك »
S. 57	حقاً	13 - « لاجرم »
S. 57		14 - « مردفين (وتترا) »
	فهو متتابع	و (مدراراً) و (ابابيل) »

- 3 — « الذى جعل لكم الارض فراشا » (el - Bakara 22) يعنى بساطا 7a
 4 — « اتخذوا احبارهم » (et - Tevbe 31) يعنى علماءهم 147b
 5 — « و رهبانهم » (et - Tevbe 31) يعنى المجاهدين في دينهم اصحاب الصوامع 147b
 6 — « خاسنا » (el - Mülk 4) يعنى اذا اشتد البصر يقع فيه الماء فهو خاسنا بنى صاغرا 429a
 7 — « و تتبعوا خطوات الشيطان » (Bakara 26) يعنى تزيين الشيطان 26b .
 8 — « فلا تأس على القوم الفاسقين (Maide 26) يعنى لا تحزن على قوم انت سميتهم فاسقين 92b .
 9 — « قولاً سديداً » (Nisa 9) بنى عدلاً 68a .
 10 — « قل يا قوم اعملوا على مكانتكم » (En'am 134) يعنى جديلتكم يعنى كفارمكة 119a
 11 — « قل كل يعمل على شاكلته » (Isra 84) الحسن والمسيى على شاكلته على جديله هو عليها 218b
 12 — « واذ تأذن ربك » (Araf 166) يعنى قال ربك 132a .
 13 — لاجرم » (Hud 22) حقاً 166b .
 14 — « مردفين » (Enfal 9) متتابعين كقوله في المؤمنين (44) « رسلنا ترا » وقوله 136b .
 « طيرا ابابيل » وقال « يرسل السماء مدرارا » يعنى متتابع .

et - Tenbih	يعنى	كل شى فى القرآن
S. 57	وجيئاً	15 - « عذاب اليم »
S. 58	المكذبات	16 - « المؤتفكات »
S. 58	النساء	17 - « الخوالف »
S. 58	مكروبا	18 - « كظيم و مكظوم »
S. 58	فى غفلة	19 - « بل قلوبهم فى غمرة »
S. 58	طيبا	20 - « عذب فرات »
S. 58	المشقة	21 - « نصب »
S. 59	مقبلين	22 - « مهطعين »
S. 59	كاشباه آل فرعون	23 - « كذاب آل فرعون »
S. 59	من مانع	24 - « مالكم من الله من عاصم »
S. 59	افتعل البركة	25 - « تبارك »

- 15 - « ولهم عذاب اليم » (Bakara 10) يعنى وجيع فى الاخرة
 151b. 16 - « المؤتفكات » (Tevbe 71) يعنى المكذبات
 153b. 17 - « رضوا بان يكونوا مع الخوالف » (Tevbe 87.) يعنى مع النساء
 180b. 18 - « فهو كظيم » (Yusuf 84) يعنى مكروبا يتردد الحزن فى قلبه
 19 - « بل قلوبهم » يعنى الكفار « فى غمرة من هذا » (el - Muminun 63) يقول
 264a. فى غفلة من ايمان هذا القرآن
 276b. = 20 هذا عذب فرات « (Furkan 53) يعنى تبارك وتعالى حلوا طيبا
 21 - « لا يسهم فيها نصب » (Hicr 48) يقول لا يصيبهم فيها مشقة فى احسادهم
 195a. كما كان فى الدنيا وماهم منها الجنة
 191b. 22 - « مهطعين » (İbrahim 43) يعنى مقبلين الى النار
 49a. 23 - « كذاب آل فرعون » (Āli imran 11) يعنى كاشباه آل فرعون فى التكذيب
 354b. 24 - « ما لكم من الله من عاصم » (el - Mumin 33) يعنى من مانع يمنعكم من الله
 428b. 25 - « تبارك » (Mülk 1) يعنى افتعل البركة

et - Tenbih	يعنى	كل شيء في القرآن
S. 59	الجبال لثلا تزول بكم الارض	26 - « الرواسى »
S. 60	متغيرا	27 - « ظل وجهه مسودا »
S. 60	عاشقات لازواجهن	28 - « عربا »
S. 60	أمة	29 - « من قرن »
S. 61.	الدرالعظام	30 - « المرجان »
S. 61.	الطنافس	31 - « زرابى و عبقرى »
	32 - وقوله « ريب » شكاً في القرآن كله إلا الذى في الطور « ريب المنون » يعنى حوادث الموت	
S. 61.		
	33 - « شياطين » ابليس وذريته غير واحد في البقرة « واذا خلوا الى شياطينهم » يعنى رؤساء من اليهود كعب بن الاشرف واصحابه	
S. 61.		
	34 - « السكينة » الطمأنينة في القلب إلا واحدا في البقرة « سكينة من ربكم » يعنى شيئاً كرأس الهرلها جناحان.	
S. 62.		
	26 - « و جعل فيها رواسى » (Ra'd 3) يعنى الجبال اثبت بهن الارض لثلا تزول بمن عليها	
182a.		
202a.		
407b.		
108a.		
406a.		
460b.		
406b.		
3b.		
398b.		
9a.		
6a.		
386b.		
40a		

- 35 — « اسنى » فهو الحزن غير واحد في الزخرف « فلما آسفونا » يعنى اغضبونا S. 62.
- 36 — « بنحس » نقصا غير واحد في يوسف « وشروه بشمون بنحس » يعنى حراما S. 62

Bu örneklerde görüldüğü gibi, lafızlar ve istisna olarak gösterilen kelimeler dahi aynen uymaktadır. Bundan da anlaşılıyor ki, el-Malatî, örneklerini Mukâtilin et-Tefsîru'l-Kebîrinden seçerek almış ve onları kendine göre bir tasnife tâbi tutmuştur.

Şimdi, Mukâtilin elimizde bulunan eserlerini tanıtmaya çalışalım:

1) *Kitâbu't-Tefsîri'l-Kebîr*: İstanbul'da çeşitli kütüphanelerde yazma halinde bulunan bu eserin, genellikle makalemizde Hamidiyye ktp. No.58 nüshası kullanılacaktır. Tefsir, Kur'ânın başlangıcından sonuna kadar tamamdır. Âyet sırasına göre tefsir edilmiş ve âyetlerin anlaşılabilmesi için, muğlak olan kelimelerin izahları yapılmakta, müradiflerine, vücûh ve nezâire dikkat edilmektedir. Ehli Kitabı tavsif eden âyetlerde, izah veya sebeb-i nüzûl olarak bol bol şahıslar zikredilmekte, israiliyyâta ve tarihî hadiselerle temas edilmektedir¹. Bu tefsirde bir mezheb mücadelesine rastlanılmamaktadır. Tefsir şöyle bir isnadla gelmektedir:

اخبرنا القاضى ابوبكر محمد بن عقيل بن زيد الشهرزورى رضى الله عنه قال حدثنا القاضى ابو عبد الله محمد بن على بن زادلج قال حدثنا عبد الخالق بن الحسن قال حدثنا عبد الله بن ثابت بن يعقوب الثورى المقرئ قال حدثنا ابى قال حدثنا الهذيل بن حبيب ابو صالح الزيدانى عن مقاتل بن سليمان عن ثلاثين رجلاً منهم اثني عشر رجلاً من التابعين.... (2)

- 35 — « وقال يا اسفا » (Yusuf 84) يا حزنا 180b.
- « فلما آسفونا » (Zuhuf 55) يعنى اغضبونا 370a.
- 36 — « ويبخس منه شيئاً » (Bakara 282) يعنى ولا ينقص المطلوب من الحق شيئاً 46b.
- « بشمون بنحس » (Yusuf 20) بشمون حرام لا يحل لهم بيعة لانه حروثمن الحر حرام وبيعه حرام 175a.

1 Bkz.et-Tefsîru'l-Kebîr, 14b, 40b, 48b, 53a, 134a, 333b.

2 Aynı eser 1b.

Görüldüğü gibi Mukâtîl bu tefsirini otuz tane şeyhden almıştır. Bunların on ikisi tâbiilerdendir. Bu isnadda tâbiilerden olanlar arasında şu zevat zikredilir. Atâ b. Ebî Rabâh, ed-Dahhâk b. Müzâhim, Nâfi mevlâ b. Omer, ez-Zubeyr, İbn Şihâb ez-Zühri, Muhammed b. Sirîn, İbn Ebi Müleyke, Şehr b. Havşeb, İkrime, Atiyye el-Kûfi, Ebû İshâk eş-Şa'bi, Muhammed b. Ali b. el-Huseyn b. Ali.¹

Abdulhâlik b. el-Hasan, Abdullah b. Sâbit'in kitabının üzerinde Mukatilin şeyhleri olan otuz kişinin isimlerini bulduğunu söyler². Ebû Sâlih el-Huzeyl b. Habîb'in Mukâtilden naklettiği bu tefsiri Abdullah b. Sâbit'in babası 190 senesinde Ebû Sâlih el-Hüzeyl'den işitmiş, Abdullah b. Sâbit'de bu tefsiri, baştan sona kadar 204 senesinde kendisine okunmak suretiyle işittiğini söylemektedir³. es-Sa'lebidde Mukâtîlin tefsirinin daha sonrakilere nakli hususunda şu isnadları vermektedir⁴.

تفسير مقاتل بن سليمان : اخبرنا الامام ابو اسحاق ابراهيم بن محمد
المهرجاني حدثنا ابو محمد عبد الخالق بن الحسن بن محمد السقطي المعروف
با بن ابي روبة من كتابه حدثنا عبد الله بن ثابت بن يعقوب المقرئ ابو محمد
حدثني ابي حدثني الهذيل بن حبيب ابو صالح الزيداني عن مقاتل بن سليمان
عن ثلاثين رجلاً منهم اثني عشر رجلاً من التابعين .

طريف التغلبي : اخبرنا ابو القاسم الحبيبي لفظاً حدثنا ابو القاسم عبيد الله
ابن المأمون حدثنا ابو ياسر عمار بن عبد الحميد حدثنا احمد بن عبد الله حدثنا
اسحاق بن ابراهيم التغلبي عن مقاتل بن سليمان .

طريف ابو عصمة : حدثنا ابو القاسم الحبيبي لفظاً حدثنا احمد بن عبد الله
ابن واقد المروزي عن ابي عصمة عن مقاتل بن سليمان .⁵

Tefsirde hemen hemen isnad yok gibidir. Nâdir olarak bazı âyetlerde isnada rastlanmaktadır. İsnadın her âyette zikredilmeyip, bazı

1 et-Tefsiru'l-Kebir, 1b..

2 Aynı yer.

3 Aynı eser 32b.

4 es-Sa'lebi, el-Keşf ve'l-Beyân (Bayazıt, Veliyyuddin ef.Ktp.130-133) 4a-4b.: Keza, Ebû Hayyân'da, el-Bahrü'l-Muhitin'de, Mukatilden rivayetler yapmıştır.I.67.

âyetlerde zikredilmesinin sebebi acaba nedir?. Öyle zannediyorum ki bu tefsir semâ olmaksızın doğrudan doğruya Mukâtilin tefsirinden istinsah edilmiştir. Pek seyrek olarak rastlanan isnad ise, semâen gelen haberlere âit olduğu söylenebilir. Bazen bir âyetin tefsirinin, Mukâtilin kitabından doğrudan doğruya alındığı, aynı âyetin semaen (isnâd zikredilerek) de tefsirinin nakledildiği görülmektedir. Meselâ: « واجتنبوا قول الزور » (Hac. 30) یعنی واتقوا قول الكذب و هو الشرك . حدثنا عبد الله حدثني أبي عن الهذيل عن مقاتل عن عدى في قوله الزور قال الكذب وهو الشرك في التلبية ...¹

Tefsirdeki bazı rivayetlerin Mukâtilden olmadığı açıkça zikredilmektedir. Meselâ : « إن الشرك لظلم عظيم » (Lokman 13) كان ابنه وامرأته كافران فإزال بهما حتى اسلما وزعموا ان لقمان ابن خالة ايوب . حدثنا عبد الله حدثنا أبي حدثنا الهذيل حدثني سعيد بن يسير عن قتادة بن دعامة قال كان لقمان رجلاً افطشوا من ارض الجنة قال الهذيل ولم اسمعه من مقاتل .²

Bazen de içinde Mukatilin bulunduğu bir isnadla beraber, başka bir isnad da zikredilmekte ve âyetin tefsiri bu iki isnada bağlanmaktadır. « حتى مطلع الفجر » (el - kadr. 5) حدثنا عبد الله بن ثابت قال حدثني أبي قال حدثنا الهذيل قال اخبرني مقاتل بن حيان عن الضحاك بن مزاحم عن انس بن مالك و عن مقاتل بن سليمان عن الضحاك عن ابن عباس قال الروح على صورة الانسان عظيم الخلق و هو الذي قال الله عز وجل و يستلونك عن الروح و هو الملك و هو يقوم مع الملائكة صفًا .³

İslâmın ikinci asrı, fikrî cereyanların kaynaştığı ve fikirlerin rayına oturmaya çalıştığı bir devirdir. Bu devir içerisinde yaşayan Mukâ-

1 et-Tefsiru'l-Kebir (Feyzullah ef.Ktp.No.79) 15b.

2 Aynı eser, Aynı nüsha, 53b.

3 Aynı eser 477b.

til b. Süleymânın bazı itikadî mezhep ceryanlarının tesiri altında kalacağı âşikârdır. Akidesini Horasan ve Maverâunnehr taraflarında yaymağa çalışan Cehm b. Safvân (Ö.129/746) Belh'de Mukâtil ile mubaheselerde bulunmuş ve Mukâtilde bir fikir aksülameli meydana getirmeye sebep olmuştur. Cehmin Tenzîh akidesine karşı Teşbih akidesini müdafaa ederek, ileride doğacak olan Mücessime ve Kerramilerin esasını hazırlamış oldu¹. Hattâ Mücessimededen olan Hişâm b. el-Hakem'in "Allah cisimdir. Eti, kamı vardır. Boyu kendi karışı ile yedi karıştır"² sözünü el-Makdisî, Mukatiliyye mezhebinden bahsederken Mukatilin söylediğini zannetmiştir³. Halbuki Mücessime ve müşebbihe mezheplerinin, Allah'ın sıfatlarının insaninkine benzediğini veyahutta cismâni olduğunu iddiâ etmelerine sebep olan (يد الله فوق ايديهم⁴) (الرحمن على العرش استوى⁵) (كل شيء هالك إلا وجهه⁶) (ويبقى وجه ربك ذو الجلال و الاكرام⁷) ile karşılaştırıldığında, onun teşbih akidesini teyid edecek bir ize rastlamamaktayız.

« الرحمن على العرش استوى » : فى التقديم قبل خلق السموات والارض
يعنى استقر ثم عظم الرب عز وجل نفسه فقال سبحانه له .⁸

« يد الله » : بالوفاء لهم بما وعدهم من الخير. « فوق ايديهم » حين
قالوا للنبي صلى الله عليه وسلم انا بعناك على أن لانفرو ونقتل فاعرف لنا ذلك .⁹

« ويبقى وجه ربك ذو الجلال و الاكرام » : فلما نزلت هذه الآية قالت
الملائكة الذين فى السماء هلك اهل الارض العجب لهم كيف تنفعهم المعيشة

1 İlähiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 1952, sayı IV, 72-73.

2 el-Farku beyne'l-Firak, s. 41, 139.

3 İlähiyat Fakültesi Dergisi, sayı IV.72-73.

4 Feth sûresi 10.

5 Tâha sûresi 5.

6 Kasas sûresi 88.

7 Rahmân sûresi 27.

8 et-Tefsiru'l-Kebir, 236a.

9 Aynı eser 397a.

حتى انزل الله تعالى في القصص كل شيء هالك الا وجهه يعني كل شيء من الحيوان في السموات والارض يموت الا وجهه يقول إلا الله فاقنوا عند ذلك كلهم بالهلاك.¹

« كل شيء هالك الا وجهه » يقول سبحانه كل شيء من الحيوان ميت ثم استثنى نفسه جل جلاله با نه تعالى حتى دائم لا يموت فقال جل جلاله إلا وجهه يعني الا هو.²

(فان الله هو مولاه و Ali b. el-Ca'd, Mukâtil Allah Taâlanın (جبريل و صالح المؤمنين âyetini tefsir ederken Ebû Bekr, Ömer ve Ali Demişti³ diyor, Halbuki bu âyetin tefsirde aynı olmadığı görülmektedir⁴.

Goldziher, el-Makdisiye dayanarak, Mukâtilin İsrâ sûresinin 58. âyetini tefsir ederken, İstanbulun fethi ve Endelüsün yıkılmasına işaret ettiğini söylemektedir. Uydurulan bu haberlerin 105/720 de ölen ve sika bir râvi olan ed-Dahhâk b. Müzâhim'den geldiğini göstermek suretiyle sağlam bir isnada dayandırılmak istendiği kısaca israiliyyât tesiri altında kaldığını ve gâibden haber verme gibi bir yola tevessül ettiğini söylüyorsa da⁵ bu âyeti Mukâtilin tefsiri ile karşılaştırdığımızda bu haberi bulamamaktayız.

وإن من قرية : يقول وما من قرية طالحة او صالحه « إلا نحن مهلكوها قبل يوم القيامة أو معذبوها عذاباً شديداً » اما الصالحة فهلاكها بالموت و اما الطالحة فيأخذها العذاب في الدنيا « كان ذلك » يعني هلاك الصالحة بالموت و عذاب الطالحة في الدنيا . « في الكتاب مسطورا » (58 ra 1) يعني ام الكتاب يعني اللوح المحفوظ فيموت او ينزل بها ذلك.⁶

1 et-Tefsiru'l-Kebir, 415a.

2 Aynı eser 308b.

3 Târihu Bağdât, XIII.160.

4 bkz.Tefsiru Mukâtil 427b.

5 Mezâhibu't-Tefsir s.77.

6 Tefsiru Mukâtil 215b.

Nedense, el-Makdîsî, Mukâtîli çok şiddetli olarak itham etmektedir. Keza yine Mukâtîl, Mülk sûresinin ikinci âyetini tefsir ederken, İbn Abbasa dayanarak, Allah'ın ölüm ve hayatı iki cisim halinde yarattığını, ölümün koç, hayatın ise siyah beyazlı at şeklinde olduğunu, ed-Demiri'den¹ alarak bize nakletmektedir². Halbuki bu âyet Mukatîlin tefsirinde şöyledir: «الذى خلق الموت» وهو نطفة ثم علقمة ثم مضفة ثم نفخ فيه الروح فصار حيا.³

Mukâtîl bu tefsirinde, âyetlerin nâzil oluş sebepleri, zamanları ve kasteddiği şahısların kimler olduğu hakkında bilgi vermekte, daha doğrusu bazı tarihi meselelere ışık tutmaktadır. Bu konuda birkaç örnek vermek uygun olacaktır.

- 1 - «أرأيت الذى يكذب بالدين» (Mâûn 1) يعنى بالحساب نزلت فى العاصر ابن وائل السهمى وهبيرة بن ابى وهب المخزومى زوج ام هانى بنت أبى طالب بن عبد المطلب عمه النبى صلى الله عليه وسلم ثم اخبر عن المكذب بالدين.⁴
- 2 - «اذ جاء نصر الله والفتح» (Nasr. 1) نزلت هذه السورة بعد فتح مكة والطائف.⁵

- 3 - «سمعون» يعنى قوالون «للكذب» (Maide 42) الزور منهم كعب بن الاشرف وكعب بن اسيد ومالك بن الضيف وهب بن يهودا..⁶

وقال ابن عباس والكلبى ومقاتل فى قوله تعالى «الذى خلق الموت والحياة» (Mülk 2)¹ خلقها جسمين جعل الموت فى هيئة كبش املح لا يمر على شىء ولا يجذ ريجه شىء إلا مات. والحياة هيئة فرس اثني بلقاء وهى التى كان جبريل والانبياء عليهم الصلاة والسلام يركبونها خطوها مذ البصر فوق الحمار ودون البغل لا تمر على شىء ولا تطأ شيئاً ولا يجذ ريجها شىء الا حى وهى التى أخذ السامرى من تراها فالقاء على العجل (Hayâtul-Hayavân, kelb md.II.217)

2 Mezâhib, s.77.

3 Tefsîru Mukâtîl 428b.

4 Aynı eser 484a.

5 Aynı eser 484b.

6 Aynı eser 95b.

4 - « لا يحل لك » تزوج « النساء من بعد » (Ahzab 52) ازواجك التسع
 الآتى آتيت اجورهن عندك يقول لا يحل لك ان تزداد عليهن « ولا ان
 تبدل بهن » يعنى نساءه التسع « من ازواج ولو اعجبك حسنهن » يعنى
 اسماء بنت عميس الجثعمية التى كانت امرأة جعفر ذى الجناحين فقال
 تعالى « الاما ملكت يمينك » يعنى الولاية ثم حذر النبي صلى الله عليه
 وسلم ان ركب فى امرهن مالا ينبغى فذلك قوله جل ثناؤه « وكان الله
 على كل شئ رقيباً » يعنى حفيظاً.¹

Bu âyetin inzâl tarihi kat'î olarak bilinmemekle beraber, Mukâtilin bu-
 radaki sarîh ifadesine göre, âyetin inişi sırasında Hazreti Peygamberin
 dokuz zevcesi olduğunu öğreniyoruz². Bu şekilde tarihî hadiselerle ışık
 tutacak örneklere eserde sık sık rastlanmaktadır.

Buraya kadar tefsirinden verdiğimiz örneklerde, aleyhinde olan
 fikirlerin hulunamaması bizi güç durumda bırakmaktadır. Hadiscilerin
 tenkidlerini müsbet karşılamak mecburiyetindeyiz. Hakikaten ilk de-
 virlerde islâmî ilimlerde câri olan isnad sistemine, Mukâtil gereken ehem-
 miyeti vermemiştir. Bu husus, eserinde kendini açık bir şekilde göster-
 mektedir. Sanki tefsiri ilk devir tefsirlerinden değilmiş intibahını vermek-
 tedir. Çünkü onun muâsırı olan müfessirler, eserlerinde hemen hemen
 her haberin isnadını vermişlerdir³. Bu durumu göz önünde bulunduran
 Goldziher, bu tefsirin Mukatile âit olup olmadığının mevsukiyeti, kabili
 münakaşa olacağı kanaâtindedir⁴. Mukâtilin mevcûd olan tefsir nüsha-
 ları arasında, müstensihlerin ilmî durumlarından veya gafletlerinden
 ileri gelen bazı ufak farklılıklar mevcûd ise de, bunlar imla hataları, tak-
 dim ve te'hirlere veya atlamalardan ibarettir. Yoksa, aralarında tefsi-
 rin aslını bozacak ayrılıklar yoktur. IV. asır ricâlinden olan el-Malatî'nin
 aldığı örneklerin aynen tefsirde bulunması, Keza ez-Zerkeşinin, el-
 Burhânna hülâsa olarak aldığı « يؤتى الحكمة من يشاء ومن يؤت

1 Tefsiru Mukâtil 322b.

2 Keza bkz. M. Hamîdullah, Le Prophete de l'islâm, II.460.

3 Bilgi için bkz. Tefsiru Süfyan es-Sevri, Tefsiru Yahyâ b. Sallâm, Tefsiru Abdîrrazâk b.
 hemmân..

4 İslâm Ansiklopedisi, VIII.567-568.

الحكمة فقد اوتى خيرا كثيرا» (Bakara 269) وقال مقاتل: يعنى علم القرآن.¹

2 - وقوله « ولولا ان تصيبهم مصيبة بما قدمت ايديهم » (Kasas 47)
وقال مقاتل : تقديره لأصابتهم مصيبة.²

şu örneklerin, Mukâtilin tefsirinde mevcûdiyeti,³ tefsirin Mukâtile âit olduğu görüşünü kuvvetlendirmektedir.

Mukâtilin mezheb görüşünü ihtiva etmeyen bu tefsirinden dolayı, Mukâtil mücessime veya müşebbiheden değildir diye bir hüküm de çıkartamayız. Bu eserde mevcûd olmayan fikirler, elimizde bulunmayan diğer eserlerinde bulunabilir. Böyle bir hükme varmanın güçlüğünden dolayı es-Seksekî, Müşebbiheden olan Mukâtilin, müfessir Mukâtil olmadığını söyleyecek kadar ileri gitmişse de, bu görüşü Zâhid el-Kevserî şiddetle reddetmektedir⁴. Mukâtilin bu tefsirinde teşbih akidesinin görülmeyişi, onun bu akideyi benimsemediğine delil teşkil edemez. Tefsir, yazıldığı cemiyetin sosyal durumunu aksettiren bir ayna olduğu gibi, yazarının da görüş ve temayüllerini yansıtır. Öyle zannediyorum ki o, tefsirini yazdıktan sonra, Cehm ile karşılaşmış ve onun fikirlerine aksülamel olarak, teşbih akidesine kâil olmuş olabilir. Zaten Cehm Horasan havalisinde fikirlerini savunurken, Mukâtilin Belh'de meşhûr bir müfessir olduğu söylenir⁵.

1 el-Burhân, I.6.

2 Aynı eser, III.187.

1 — « يؤتى الحكمة من يشاء ومن يؤت الحكمة » يقول ومن يعط الحكمة يعنى القرآن
والفقه فيه (فقد اوتى خيرا كثيرا) يقول فقد اعطى خيرا كثيرا « وما يذكر »
فيها يسمع « الا اولوا الالباب » يعنى اهل اللب والعقل (Tef. Mukâtil. 45a.)

2 — « ولولا أن تصيبهم مصيبة » يعنى العذاب فى الدنيا « بما قدمت ايديهم » من المعاصى يعنى
كفار مكة « فيقولوا ربنا لولا ارسلت الينا رسولا فنتبع اياتك » يعنى القرآن
« وتكون من المؤمنين » يعنى المصدقين فيما تقديم يقول لولا ان يقولوا ربنا لولا
ارسلت الينا رسولا فنتبع اياتك و تكون من المؤمنين لأصابتهم مصيبة بما قدمت
ايديهم . (Tef. Mukâtil. 295a)

4 el-Fark (el-Kevserî'nin dip notu), s.139.

5 İlahiyat Fak.Dergisi, yıl 1952, IV.72-73.

2) *Kitâbu'l-Vücûh ve'n-Nezâir*: Her dilde ve her eserde olduğu gibi Kur'ânı Kerimde de, çeşitli manalarda kullanılan müşterek lafızlar vardır. Bir kelimenin bir âyette ifade ettiği mana ile, yine aynı kelimenin diğer âyetlerde ifade ettiği anlamlar aynı olmamaktadır. Bu hususa tefsir ilminde "el-Vücûh" denir. Bunun aksine, yani çeşitli birçok kelimeinin aynı manayı ifade etmesine da "en-Nezâir" denir. Genellikle bu iki husus bir arada mütalaa edildiğinden, bu konuda yazılmış eserler "el-Vücûh ve'n-Nezâir" adıyla anılmışlardır. Mukatilin eserlerini veren müellifler de, onun eserlerini sayarken, eserlerinden birinin "Kitâbu'l-Vücûh ve'n-Nezâir" olduğunu söylemektedirler. Açık ve güzel bir yazı ile yazılmış olan Mukâtîlin bu eserinin başlangıcından¹ ve muhtevâsından anlaşıldığına göre, onun sadece el-Vücûh'a âit olduğunu öğreniyoruz. Çünkü eserin ismi "Vücûhu Harfî'l-Kur'ân" dır.

Kur'ânın iyi anlaşılması için, tefsir ilminde bilinmesi lâzım gelen mühim hususlardan biri şüphesiz "el-Vücûh ve'n-Nezâir" dir. Kaynaklar bu konuda islâmın ilk asırlarından itibaren eserler yazıldığını kaydediyorlarsa da, ilk asrın eserlerine henüz mâlik değiliz. Kâtib Çelebi vâsıtasıyla İkrime ve Ali b.Ebi Talhanın² bu sahada birer eser yazdıklarını öğrenmekteyiz. Hemen hemen bütün kaynaklar Mukâtîl b. Süleyman'ın bu alanda bir eser telif ettiğinde ittifak halindedirler³. el-Vücûh ve'n-Nezâir hakkında eser yazan bütün müellifler⁴, genellikle yeni bir şey ortaya atmamışlar, bunların hepsi hemen hemen kendilerinden evvel yazılan eserleri aynen nakletmişlerdir⁵.

1 Eser şöyle başlamaktadır: (Beyazıt Umumi ktp.No.561. 1b) بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
مَا لَف أَبُو نَصْرٍ مِنْ وَجْهِ حَرْفِ الْقُرْآنِ عَنْ مَقَاتِلِ بْنِ سَلِيحَانَ مَا اسْتَخْرَجَ

2 Fazla bilgi için bkz, "Ali b.Ebi Talhanın Tefsir Sahifesi" İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 1969, XVII.55-82.

3 el-Fihrist, s.254, el-Burhân, I.102-103, el-İtkân, I.147, Keşfu'z-Zûnun II.2001, Esmâül-Müellifin II.470, Tabakâtu'l-Müfessirin, II.331.(1967 senesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (cilt XV) de "Vücûhu'l-Kur'âna dâir bilinmiyen yeni bir Eser" başlığı altında yazdığım bir makalede, Brockelmann'ın Arab Edebiyatı Tarihine dayanarak, Mukatilin bu eserine sâhip olmadığını söylemiştik. Bu gün yok dediğimiz pek çok eserler hakkında kanaatim şudur ki, onlar, tasnifleri yapılmamış, muhtevâsı belli olmayan "Mecmuatu'r-Resâil"lerde veyahutta hususi kütüphanelerde ortaya çıkacaktır.

4 Bkz.el-Burhân, I.102, el-İtkân, I.142, Keşfuzzunûn II.2001, Esmâül-Müellifin, I.68-69, 520, 529, 696, Brock.Suppl.II.984, 986.

5 Aynen naklettiklerini daha evvel neşrettiğimi söylediğim makale, el-Burhân ve el-İtkân ile Mukatîlin eserini karşılaştırarak aulomuş oluruz.

Mukâtil Zu vücûh olan kelimeleri ele almakta ve onların Kur'ânda kaç vecih üzere bulunduğunu söyledikten sonra, onların âyetlerdeki vecihlerini göstermektedir. Burada, Onun bu eserinden, detaylarına inmeksizin, okuyuculara bilgi vermek için birkaç örnek sunacağım¹:

- 1 — تفسیر « الهدى » على سبعة عشر وجها²
- 2 — تفسیر « الشرك » على ثلاث وجوه³
- 3 — تفسیر « الطاغوت » على ثلاث وجوه⁴
- 4 — تفسیر « الطيبات » على ثمان وجوه⁵
- 5 — تفسیر « تاویل » على خمس وجوه⁶
- 6 — تفسیر « الاستطاعة » على وجهين⁷
- 7 — تفسیر « الطام » على اربع وجوه⁸
- 8 — تفسیر « الحياة » على ست وجوه⁹
- 9 — تفسیر « الزخرف » على ثلاث وجوه¹⁰
- 10 — تفسیر « الكلام » على خمس وجوه¹¹
- 11 — تفسیر « الحميم » على وجهين¹²
- 12 — تفسیر « النسق » على ست وجوه¹³

1 Mukâtilin "Vücûhü'l-Kur'an"a âit olan bu eseri, İstanbul Üniversitesinde Dr.Ali Özek tarafından doktora tezi olarak işlenmiştir. Bu hususta daha fazla bilgi edinmek isteyenler bu esere müracaat edebilirler.

2 Mukâtilin Vücûhü'l-Kur'ânı, 1b.
 3 Aynı eser, 11a.
 4 Aynı eser, 29a.
 5 Aynı eser, 39b.
 6 Aynı eser, 48a.
 7 Aynı eser, 79b.
 8 Aynı eser, 115a.
 9 Aynı eser, 157b.
 10 Aynı eser, 178b.
 11 Aynı eser, 218b.
 12 Aynı eser, 274a.
 13 Aynı eser, 284b.

Böylece Mukâtil Kur'ânı Kerimdeki 180 den fazla kelimenin zu vücûh olduğunu, onların yerlerini ve hangi anlamlara geldiğini göstermektedir. Bu eserde hiç bir isnad mevcûd olmadığı gibi, Mukâtilin mezheb ve düşüncelerini ve hattâ temâyüllerini aksettirecek bir delil de mevcûd değildir. Elde mevcûd ilk eser olması bakımından ehemmiyeti hâizdir.

3) *Kitâbu Tefsiri'l-Hamsi Mi'e Aye*: Bu gün elimizdeki bilgilere göre yalnız Londrada British Museum Or.6333 de bulunan bu eser, isminden de anlaşılacağı üzere, emir, nehiy, haram ve helâl hususundaki âyetlerin, daha doğrusu ahkâm âyetlerinin, izâh ve tefsirinden ibarettir. Eserin başlangıcı şöyledir:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ رَبِّ يَسْرُوعِنَ وَاحْتِمَ بَخِيرٍ فِي عَافِيَةٍ .
 اخبرنا القاضي ابو عبد الله محمد بن علي بن زادلج قال حدثنا عبد الخالق
 ابن الحسن قال حدثنا عبد الله بن ثابت عن ابيه عن الهذيل بن حبيب عن
 مقاتل بن سليمان رضى الله عنه تفسير الحلال والحرام عن مقاتل بن سليمان
 الخراسانى .¹

Bu başlangıçtan sonra Mukâtil, Cehennem köprülerini geçebilmek için insan oğlunun 7 yerde durdurulacağını ve onlara evvelâ imandan, sonra namazdan, daha sonra da zekâtтан, oruçtan, hacdan, ömründen ve zulüm yapıp yapmadığından sorulacağını, bu suallere cevap verebilirse Cennete gireceğini anlatır. (Fecc . 14) « إن ربك لبالمرصاد » “âyetini zikrederek Melekler insanları şu yedi yerde gözetler der ve”amellerin imansız kabul edilmeyeceğini söyler². İslâmın esas rûknünün imân olduğunu ifade ettikten sonra, imânın tefsirine girişir;

تفسير « الايمان : قال مقاتل من امن بما فى القرآن فقد آمن بجميع
 ما امر الله عزوجل . قال فذكر الايمان فى سورة التى يذكر فيها البقرة قوله
 سبحانه وتعالى « الم ذلك الكتاب » يعنى هذا القرآن « لاريب فيه » انه

¹ Tefsiri'l-Hamsi Mi'e Aye, 1b (Bu eser hicri 792 senesinde Muhammed b.Harûn tarafından istinsah edilmiştir).

² Aynı yer.

من الله عز و جل جاء ثم قال القرآن « هدى » يعنى بيان من الضلالة « للمتقين » يعنى الذين يتقون الشرك « الذين يؤمنون بالغيب » يعنى بغيب القرآن انه نزل من الله تعالى على محمد صلى الله عليه وسلم يحلون حلاله و يحرمون حرامه و يعملون بما فيه . و إن من اصل الايمان الذى فى القرآن قوله سبحانه تعالى « البر من آمن بالله » يعنى من صدق توحيد الله « اليوم الاخر » و صدق بالبعث الذى فيه جزاء الاعمال انه كاين « الملائكة » يعنى و صدق الملائكة انهم حق « الكتاب » يعنى و صدق بكل كتاب انزل الله عز و جل انه حق « و النبيين » (Bakara 177) يعنى و صدق بالنبيين كلهم انهم حق فهذا من أصل الايمان .¹

Bu beş esası işte, imanın aslı budur şeklinde nihayetlendirince, imanın 6.rükününü kabul etmiyormu? diye bir soru akla gelebilir. Mukâtil bu hususu eserinin başka biryerinde şöyle izah etmektedir.

تفسير القدر خيره و شره مفروغ مكتوب فى السورة التى يذكر فيها الحديد (22) : قوله سبحانه « ما أصاب من مصيبة فى الأرض » يعنى فى قحط المطر و قلة النبات و الثمر « ولا فى انفسكم » من البلاء و اقامة الحدود عليها و غير ذلك « إلا فى كتاب » يعنى اللوح المحفوظ مكتوب « من قبل أن نبرأها » يعنى من قبل ان نخلق النفس و الارض « ان ذلك » يعنى كتاب ذلك « على الله يسير »²

Bu ibareden de anlaşılıyor ki, hayır ve şerrin yani kaderin Levhi Mahfûzda yazılmış olduğuna işaret ederek, onun da imân esaslarından biri olduğunu ifade etmektedir.

Mukâtil genel olarak bu eserini sekiz bâba ayırmış ve her bâb içerisinde, o bâba âit ahkâma taalluk eden meslecleri ele almıştır. Bu husustaki âyetlerin delâlet ettiği hükümleri ortaya koymuş, bu hüküm-

1 Aynı eser 1b-2a.

2 Tefsiru'l-Hamsi Miye Âyc, 99a-b.

leri teyid edici mahiyette, Hazreti Peygamber, Sahabe ve Tâbiilere ulaştan isnadlar vermiştir. ez-Zehcî, bu eserin Mansûr b. Abdilhamid el-Bâverdî tarafından rivayet edildiğini ve içerisinde birçok hadislerin bulunduğunu, zayıflığına rağmen hadislerin yazılabileceğini söyler¹. Bazen isnadlardan sonra, Mukâtilin şahsi görüşleriyle meseleleri izah ettiği görülür. Bazen de kıraât hususlarına temas etmektedir. Çünkü kıraât değişiklikleri, ahkâm âyetlerinin anlaşılmasında mühim rol oynar. Meselâ:

قال سبحانه ... « والصالحين من عبادكم » (Nur 32) وهى فى قراءة ابن مسعود من عبيدكم يعنى زوجوا المؤمنين من عبيدكم واما يكم ...² Şeklindedir .

Eserde, Mücessime veya Müşebbiheyi teyid eden bir husus görülmediği gibi, ilk devir ehli sünnet âlimlerinin yolunda olduğunu da müşahede etmekteyiz meselâ, Mut'a nikâhı hakkında görüşü, bunu teyid edici mahiyettedir.

تفسير ما حرم من نكاح المتعة فى السورة التى يذكر فيها النساء (24) قوله سبحانه « فما استمتعتم به منهن فاتوهن اجورهن » قال كان هذا فى اول الاسلام وهى نكاح المتعة كان احلها رسول الله صلى الله عليه وسلم ثلثة ايام ثم حرمها قال ذلك انه كان فى اول الاسلام ينطلق الرجل الى المرأة فيقول استمتع منك كذا يوما بكذا وكذا من الاجر اياما مساة و اجلا مسمى فاذا اجابه ذلك الاجل الذى كان بينهما اعطاها اجرها فهو قوله سبحانه فما استمتعتم به منهن يعنى من الحرير الى اجل مسمى فاتوهن اجورهن يعنى الذى سميتم لهن فريضة فاذا اعطاها فارقتها من غير طلاق ثم ذكر شرطا اخر فقال عز وجل « ولا جناح عليكم فيما تراضيتن به من بعد الفريضة » وذلك انه كان اذا تم الاجل الذى كان بينهما اعطاها الذى كان شرط لها ثم قال لها زيدنى فى الايام وازيدك فى الأجر فان شاءت المرأة فعلا ذلك فدل

1 Mizân, IV.175, Muntahab fi'l-Kâmil, 399b.

2 Tef-siru'l-Hamsi Miye Âye, 53a.

قوله سبحانه « ولا جناح عليكم فيما تراضيتم به من بعض الفريضة فاذا نم الاجر فارقها فلم يكن للمستمتعة طلاقا ولاعدة ولا ميراثا ثم صارت نكاح المتعة منسوخة نسختها اية الطلاق والعدة و ابه الميراث فجعل المطلقة طلاقا وعدة وميراثا ان مات احدهما . فمن فعله اليوم فهو حرام من الله عز وجل ورسوله صلى الله عليه وسلم .¹

Mukâtilin bu eseri nâdir olan nüshalardan olduğundan, bu alanda çalışacaklara faydalı olacağı düşüncesiyle, eserin başlıklarını vermeyi uygun gördüm: Baştaki rakkamlar bu eserin varak numarasını göstermektedir.

كتاب تفسير الخمس مائة آية من القرآن في الأمر والنهي
والحلال والحرام عن مقاتل بن سليمان الخراساني رحمه الله تعالى ...

2b – ابواب الصلوة .

3a – تفسير الصلوة الفريضة الخمس لوقتها .

4b – تفسير الوضوء .

5a – تفسير الاستنجاء .

5b – تفسير الغسل من الجنابة .

6a – تفسير التيمم .

6b – تفسير ما أمروا المؤمنون أن يفعلوا اذا قاموا في الصلوة .

7a – تفسير مبتدا الصلوة والاستعاذة .

7a – تفسير القراءة في الصلوة .

7b – تفسير القراءة خلف الامام .

8a – تفسير الركوع والسجود في الصلوة في سورة التي يذكر فيها الحج .

1 Tefsiru'l-Hamsi Mi'e Aye, 51b.

- 8a - تفسير تقصير الصلوة .
- 8b - تفسير صلوة الخوف .
- 9a - تفسير صلوة الجمعة .
- 9b - تفسير صلوة الخمس فى الجماعة .
- 9b - تفسير صلوة الضحى .
- 9b - تفسير المتعة بالعمرة الى الحج .
- 10a - تفسير امر القبلة وما نسخ من قبلة بيت المقدس .
- 11b - تفسير المساجد .
- 11b - تفسير الاذان .
- 12a - تفسير ما امر من لبس الثياب عند المساجد .
- 12b - تفسير القنوت فى صلاة الغداة .
- 12b - تفسير ما امر المنافقون .
- 13a - تفسير الزكوة المفروضة .
- 13b - تفسير زكوة الطعام والنحل والعنب .
- 13b - تفسير مواضع صدقات المفروضة .
- 14b - تفسير ما اعد الله عز وجل للمؤمنين الذين يقيمون الصلوة .
- 14b - تفسير الذى بخل بالزكوة والذى لا يراه واجبا .
- 15b - ابواب صدقة التطوع مع الفريضة :
- 16a - تفسير تضعيف صدقة المؤمن اذا احتسب .
- 18b - تفسير صلة الرحم .
- 19b - تفسير القرابة و الجيران .
- 20b - تفسير ما امر من اقتصاد النفقة .
- 21a - تفسير من يعطى عطية ليغطا اكثر منها .

- 21b - تفسير القرض مع الصدقة .
- 21b - ابواب الصيام :
- 24a - تفسير الصوم والتطوع .
- 24a - تفسير ليلة القدر .
- 24b - تفسير الاعتكاف .
- 25a - تفسير الأهلة .
- 25a - تفسير بناء المسجد الحرام .
- 25b - تفسير من يجب عليه الحج .
- 26a - تفسير ما امر الله عز وجل من تمام الحج .
- 26b - تفسير الاحرام بالحج .
- 27b - تفسير البيت العتيق .
- 28a - تفسير الصفا والمروة .
- 28b - تفسير عرفات .
- 28b - تفسير المعشر الحرام .
- 29a - تفسير منا ايام النحر والطواف الواجب والرمي الجمار .
- 29b - تفسير تعظيم شعائر الله و امر الذبايح
- 30b - تفسير من تعجل في يومين من منا بعد النحر يومين .
- 31a - تفسير جزاء قتل الصيد في الاحرام .
- 32b - تفسير المحصر في احرمه .
- 33b - تفسير الفراغ من المناسك .
- 34a - ابواب المظالم :
- 34b - تفسير ما حرم الله عز وجل من قتل النفس بغير حق و ما على من يفعل ذلك .

- 35a — تفسير من يسلّم ثم يشرك ثم يقتل في الشرك ويأخذ المال .
- 36a — تفسير من قتل مؤمناً ثم اشرك و لحق بالمشركين .
- 37a — تفسير من يقتل مؤمناً متعمداً و هو مع المسلمين في دارهم و القصاص و العفو في ذلك .
- 38a — تفسير ما حرم من اكل الاموال ظلماً .
- 39a — تفسير امر الاوصيا أن يفعلوا في اموال اليتامى .
- 40a — تفسير ما رخص الله عز و جل للمؤمنين في الاكل مع الاعمى و الاعرج و في بيوت اقربائهم .
- 40b — تفسير ما امر من وفاء الكيل و ما اعد لمن يطفف .
- 41a — تفسير وصية الميت من ثلث ماله لمن لا يرث .
- 42b — تفسير ما امر الورثة ان يرزقوا اقرباء الميت من غير ورثته .
- 42b — ابواب قسمة الموارث :
- 43a — تفسير ما يرث الوالدان من ولد هما .
- 43b — تفسير ما يرث الرجل من امرأته .
- 43b — تفسير ما ترث المرأة من زوجها .
- 43b — تفسير ما يرث الاخوة من الام و ليس معهم من الاب .
- 44a — تفسير ما يرث الاخوة و الاخوات من اب و ام او من اب .
- 44b — تفسير اولو¹ الارحام و ما نسخ من نصيب اهل العقد .
- 45a — تفسير ما حرم من الربا .
- 45b — تفسير السحت .
- 45b — تفسير ما حرم من الخمر .
- 48a — تفسير الكبائر و ما اعد الله عز و جل لمن اجتنبه .

1 في الاصل «اولا» .

- 48b - تفسير وقت التوبة وما اعد الله عز وجل للتائبين .
- 49b - تفسير ما اعد الله عز وجل لمن قدر على شهوته من الحرام فتركها من مخافة الله عز وجل .
- 50a - تفسير ما حرم من تزويج النسب والصحرة .
- 50b - تفسير تحريم نساء الابناء على الاباء ونساء الاباء على الابناء .
- 51a - تفسير ما حرم من ان يرثوا تزويج النساء .
- 51b - تفسير ما حرم من تزويج الحرير فوق اربع .
- 51b - تفسير ما حرم من نكاح المتعة .
- 52a - تفسير ما حرم من نكاح الزواني من أهل الكتاب ومن ولايد مشركي العرب .
- 52b - تفسير ما حرم من تزويج المشركات وغير أهل الكتاب .
- 53a - تفسير ما امر المسلمين من تزويج من لا زوج له من الرجال ما للنساء .
- 53b - تفسير ما احل للاحرار من تزويج اربعة من الحرير .
- 54b - تفسير ما احل من تزويج حرير أهل الكتاب .
- 55a - تفسير ما احل للاحرار من تزويج الولابد لمن لا يجد سعة أن يتزوج حرة .
- 56a - تفسير ما امر المسلمين الا يحرموا على انفسهم الطبيبات من جماع النساء و اللباس و الطعام .
- 56b - تفسير ما امر من اعتزال فراغ . النساء في الحيض و كيف يوتن اذا تطهرن .
- 57b - تفسير ما امر الرجال من صحبة النساء .
- 58b - تفسير ما امر الرجل أن يفعل بامرأته اذا نشزت عليه .
- 59b - تفسير نشوز الزوج على امرأته وما امرهما من الصلح .

- 60a - ابواب الطلاق :
- 60a - تفسير الطلاق .
- 60b تفسير ما نهى الله عز وجل عنه من الاضرار في طلاق النساء.
- 61b - تفسير ما نهى الله عز وجل ولى المرأة ان يمنعها أن ترجع الى زوجها الذى طلقها واحدة او اثنتين بعد انقضاء العدة .
- 62b - تفسير الطلاق الثلاث .
- 63b - تفسير عدة النساء والسكنا في العدة .
- 64a - تفسير سكنى المطلقات من الاحرار .
- 65a - تفسير ما رخص للرجل من التعريض للمرأة في العدة من غير تزويج .
- 65b - تفسير مهور النساء في المتعة التى لم يسم لها مهر والتي قد سمي لها .
- 67a - تفسير الحلعة .
- 68a - تفسير الايلا .
- 68b - تفسير من يحرم امرأته او جاريتها على نفسه .
- 69a - تفسير الظهار .
- 70a - تفسير الخيار الرجل يخير امرأته و يجعل امرها بيدها .
- 70b - تفسير نفقة امر المراضع والام احق بولدها من غيرها من المراضع
- 72a - تفسير اللعان بين الرجل وامرأته .
- 72b - ابواب الزنا وما فيه الحد على من زنا من الاحرار وحد القاذف :
- 74a - تفسير من قذف المحصنات بالزنا وحد القاذف .
- 74b - تفسير من قذف الطاهرات من الدنس الصديقات ازواج النبي صلى الله عليه وسلم وما ادب المؤمنين ووعظهم .
- 78a - تفسير دية المقتول المحطابه .
- 78b - تفسير كفارة يمين اهل العهد .

- 79b — تفسير الاستثنا في القول واليمين .
- 79b — تفسير النذر الواجب
- 80a — تفسير ما امر من كتبه الدين والشهود .
- 81b — تفسير ما امر به من الكتابة .
- 82a — تفسير ما امر الله عز وجل من الاستيذان في بيوت المسلمين
- 82a — تفسير ما امر المسلمين ان يستأذن عليهم في بيوتهم و اولادهم
و اقربائهم الصغار و مملوكهم الكبار في العورات الثلاث .
- 83a — تفسير التحية وما امر المسلمين ان يسلم بعضهم على بعض وما
امر من رد السلام .
- 83a — تفسير السلام .
- 83a — تفسير ما امر المؤمنين و المؤمنات من غض البصر و حفظ الفرج
عن الحرام .
- 83b — تفسير ما امر النساء الحرائر من الجلابيب .
- 84b — تفسير ما رخص للتواعد من النساء .
- 84b — تفسير ما امر المؤمنين و المؤمنات الايسخر بعضهم ببعض .
- 85a — تفسير ما امر المؤمنين و المؤمنات من اجتناب الظن و الغيبة .
- 85a — تفسير ما امر من وفاء العهد فيما بينهم و بين المشركين .
- 86a — تفسير ما امر المسلمون أن يفعلوا من نقض العهد من المشركين .
- 86a — تفسير ما حرم من الميتة و الدم و لحم الخنزير .
- 87a — تفسير ما احل للمسلمين من الذبايح .
- 87b — تفسير ما احل للمسلمين من ذبايح أهل الكتاب .
- 87b — تفسير ما احل للمسلمين من صيد الكلاب المكلبة .
- 88a — تفسير ما امر المسلمون من الصلوة على النبي صلى الله عليه وسلم .

- 88a - تفسير ما امر المؤمنون من الذكر لله عز وجل باللسان كثيراً .
- 88b - تفسير ما امر المؤمنون من الدعاء في الخير والنهي عن الشر .
- 89a - تفسير ما امر المسلمين من الادب الصالح و المسارعة الى المغفرة و العمل للجنة .
- 89b - تفسير صفة اعمال المؤمنين وما اعد الله عز وجل لهم في اعمالهم .
- 92a - تفسير ما نهى المؤمنون عن الريا في العمل .
- 92a - تفسير من اسن سنة خير او شر فاقتدوا به قوم من بعده .
- 92b - تفسير ما رغب المؤمنون في القليل من الخير و خوفهم اليسير من الشر .
- 93a - تفسير ما علم المؤمنون اذا ركبوا .
- 93b - ابواب الجهاد :
- 94a - تفسير ما فضل الله المجاهدين من المؤمنين على القاعدين .
- 94b - تفسير ما اشرك القاتل و المقتول من المجاهدين في الاخرة .
- 95a - تفسير ارواح الشهداء من المجاهدين في سبيل الله .
- 95b - تفسير المرابط في سبيل الله .
- 95b - تفسير ما كان الله عز و جل شدد على المسلمين من قتال المشركين ثم رخص .
- 96b - تفسير قسمة القسمة من في المشركين من أهل الحرب .
- 97a - تفسير ما على من فعل من الغنيمة .
- 97b - تفسير ما امر المسلمون من قتال اهل الكتاب حتى يقرؤوا بالخراج .
- 97b - تفسير ما امر المؤمنين من قتال اهل البغي من المؤمنين .
- 98a - تفسير الاسترجاع عند المصيبة .
- 98a - تفسير الايات المحكمات في تفسير ما انزل في اخرا البقرة .

99a – تفسیر القدر خیره و شره مفروغ مکتوب .

99b – تفسیر ما نهى الله عز وجل النبي صلى الله عليه وسلم ان يصلی
على المنافقين اذا ماتوا .

100a – تفسیر ما امر من الامر بالمعروف والنهي عن المنكر والصبر
على الاذى و امرهما .

Mukâtil hakkında denilenler ve muhtevalarını tanıtmaya çalıştığımız eserlerinden, bir netice çıkarmak icâb ederse, şunları söylememiz mümkün olacaktır. Mukâtil b. Süleyman ya isnadı ihmâl etmesi veya hatta Cehmin tenzih akidesine karşı teşbih veya tescim akidesini ortaya koyması yönünden itham edilmektedir. Hemen şunu söyleyelim ki, tanıtmaya çalıştığımız üç eserde, onun tescim akidesini teyid edecek bir hususa rastlanmamıştır. Onun bütün eserlerine sâhib olmadığımız için, böyle bir akideye sâhib olmadığını söyleyemeyiz. Belki akidesini elimizde olmayan eserlerinden birinde nakletmiş olabilir.

İsnad yönünden yapılan ithamlara gelince, hadiscilere hak vermek elde değildir. Hakikaten eserlerinde isnâdı ihmal etmiş, hattâ isnâdı bol bol kullandığı Tefsiru'l-Hamsi Mi'c Âye adlı eserindeki isnadların bile zayıf olduğu söylenmiştir.

Fikrî temâyülü, isnadlara riâyet etmemesi ve ilk tefsirlerde eksik olmayan isrâiliyyat dediğimiz haberleri ihtiva etmesi yönünden tenkide uğrayan Mukâtil b. Süleymân hakkında ne denilirse denilsin, o, tanıtmaya çalıştığımız eserleriyle İslâm tefsir tarihinde temel şahsiyyetlerden biridir. Eserleri, lügât, sebebi nüzûl, vücûh, müphemlerin izâhi ve tarihî hadiselerin aydınlatılması, ilk günkü fıkıh ve kıraât anlayışlarını göstermesi bakımından mühim bir yer işgal eder. Tefsir tarihi ile uğraşanlar, ondan ve onun eserlerinden bahsetmeden geçmezler.